KLEIO

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 64
Oktober 2023

6

- **Discussie** over het nieuwe referentiekader
- Het **slavernijverleden** in boeken en methodes
- De mislukte invasie in **de Varkensbaai**

Strijd om de suiker

Het WIC-leger in Brazilië

Donderslag. Over Fabritius, kunst en onaangekondigde dood

Laura Cumming

Cumming schrijft levendig over schilder Carel Fabritius en andere Nederlandse kunstenaars uit de zeventiende eeuw. Het boek is prettig leesbaar en informatief. Ze verweeft deze geschiedenis steeds met haar eigen ervaringen, wat niet voor iedereen boeiend zal zijn.
Atlas Contact | € 29,99

In de schaduw van het kwaad. Eichmann in Jeruzalem

Ian Buruma

Volgens filosofe Hannah Arendt was Eichmann een banale pennenlikker, iemand die deed wat hem werd opgedragen. Buruma legt uit hoe hij het kwaad ziet. Je leest het boek uit in een paar uur, maar het biedt stof om lang over na te denken. Ook bevat het passages die geschikt zijn om met de klas te bespreken.
Prometheus | € 16,99

Staat en slavernij. Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen

Rose Mary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum & Urwin Vyent (red.)

Dit boek is het resultaat van een motie in de Tweede Kamer. Wat behelst het Nederlandse slavernijverleden? Wie waren de betrokkenen? Welke effecten had slavernij? Diverse historici hebben een bijdrage geleverd aan de antwoorden op deze vragen. Het levert interessante nieuwe informatie op en leent zich goed om diverse aspecten van slavernij in de klas te behandelen.
Athenaeum - Polak & Van Gennep | € 32,50

De houten eeuw van Amsterdam. Wonen, werken en bouwen in de middeleeuwse stad (1275-1578)

Gabri van Tussenbroek

Wat was de stedenbouwkundige en bouwhistorische ontwikkeling van Amsterdam? Hoe leefden Amsterdammers? Hoe zijn arm en rijk over de stad verspreid? In dit dikke boek geeft Van Tussenbroek gedetailleerd antwoord op onder andere deze vragen. Als je geïnteresseerd bent in de ontwikkeling van steden, of van Amsterdam in het bijzonder, is dit boek een aanwinst voor je boekenkast.
Prometheus | € 60,00

Onze vriend op de pauwentroon. Nederland en de laatste Sjah van Iran

Maaike Warnaar

De betrekkingen tussen Nederland en Iran zijn vierhonderd jaar oud. Tot de val van de sjah wilde Nederland de relatie met Iran goed houden. Men zag de sjah als verlicht despoot en de economie stond voorop. Warnaar vertelt deze boeiende geschiedenis mede aan de hand van persoonlijke ervaringen van Nederlanders in Iran. Dit geeft veel inzicht in hoe men er destijds in stond.
Amsterdam University Press | € 24,99

Pax. Oorlog en vrede in het gouden tijdperk van Rome

Tom Holland

In het derde deel van zijn trilogie over het Romeinse Rijk schrijft Holland over de Pax Romana. Een goed geschreven boek dat fijn te gebruiken is voor lessen over de Romeinen.
Athenaeum - Polak & Van Gennep | € 32,50

Eindtijd. De nieuwe klassenstrijd en het pad van politieke instabiliteit

Peter Turchin

Turchin schrijft over de totstandkoming en val van politieke gemeenschappen. Hiervoor gebruikt hij zijn eigen ontwikkelde onderzoeksterrein, de cliodynamica. Met behulp van wiskunde en statistiek legt Turchin uit waarom de Verenigde Staten zich aan de rand van de afgrond bevindt en wat er moet gebeuren om de democratie te behouden.
Spectrum | € 29,99

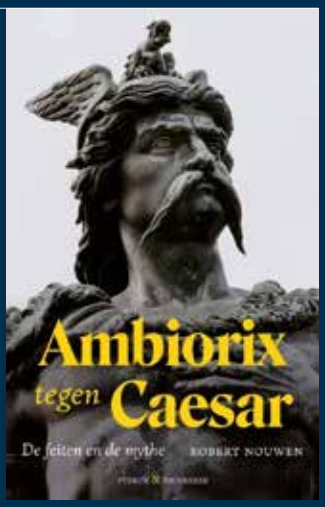

Ambiorix tegen Caesar. De feiten en de mythe

Robert Nouwen

Caesar vermeldt Ambiorix in zijn *Commentarii de Bello Gallico*. Deze koning van de Eburonen lokte anderhalf Romeins legioen in een hinderlaag en roeide het vrijwel uit. Maar heeft Ambiorix wel echt bestaan? Nouwen gaat uitgebreid in op de strijd en de figuur Ambiorix.
Sterck & De Vreese | € 24,90

De koninkrijken van Midden-Europa. Een nieuwe geschiedenis van het hart van Europa

Martyn Rady

Rady kijkt in dit boek niet alleen naar Polen, Hongarije en Tsjechië, maar naar heel Midden-Europa. Hij begint bij de Romeinen en eindigt bij het postcommunisme. Een uitgebreid en interessant boek.
Spectrum | € 49,99

Het reisboek van Willem van Oranje

René van Stipriaan

Geschiedenis en geografie gaan in dit boek hand in hand. Oranje-kenner Van Stipriaan loodst je op prettige wijze langs de plaatsen waar Willem van Oranje is geweest. Het boek bevat ook leuke tips om zelf of met je klas op veldtocht te gaan, op zoek naar wat nog over is.
Querido Facto | € 29,99

Onder redactie van **Lisa Oskamp.**

Nog steeds een komma

Recente publicaties over het slavernijverleden

De afgelopen jaren verschenen talloze boeken over het slavernijverleden. Welke boeken zijn onmisbaar, welke zijn bruikbaar in de les en welke werpen een nieuw licht op de geschiedenis? Ger Jan Onrust hield het allemaal bij en schreef voor *Kleio* een overzicht.

Twee keer ging er een siddering door de toeschouwers, gevolgd door een kort moment van uitgelatenheid bij de aanwezigen op het Museumplein. Daar stond een groot scherm waar de toespraak van de koning in het Oosterpark live te zien was. 'Vandaag sta ik hier voor u. Als uw koning en als deel van de regering maak ik vandaag deze excuses zelf. Ze worden door mij met hart en ziel intens beleefd.' En enkele minuten later: 'Maar voor het overduidelijke gebrek aan handelen tegen deze misdaad tegen de menselijkheid, vraag ik vandaag, op deze dag dat we samen het Nederlandse slavernijverleden herdenken, vergiffenis.' De volgende woorden van Willem-Alexander gingen verloren in het applaus en geroezemoes. 'Wat zei hij nou? Vergiffenis. Dat is goed.'

> 'De artikelen zijn geschreven door auteurs die meestal voor vakgenoten schrijven en dat nu doen voor een groter publiek'

Het Nederlandse slavernijverleden en zijn nawerking is al bijna een jaar veelvuldig in het nieuws. Dat komt vooral door de eind 2022 gemaakte excuses door de regering, de commotie daarvoor en daarna, gevolgd door de hooggespannen verwachtingen voor een toespraak van de koning tijdens Keti Koti op 1 juli 2023. In de tussentijd ging er bijna geen week voorbij of er werd wel weer een boek of rapport gepubliceerd. Met nog een paar nog niet besproken publicaties van eind 2022 gaat het om maar liefst dertig afzonderlijke titels. Welke zijn interessant en wat staat ons nog te wachten op dit gebied?

Belangrijkste boek

Laten we beginnen met het dikste en belangrijkste boek: de bundel *Staat & slavernij*, geschreven in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, onder redactie van Rose Mary Allan (Universiteit van Curaçao), Esther Captain (KITLV), Matthias van Rossum (IISG) en Urwin Vyent (NiNsee). Het gaat om 29 verschillende, goed op elkaar afgestemde artikelen, die de huidige stand van zaken op het specialisme van de auteur weergeven. Denk hierbij aan artikelen van onder anderen Markus Balkenhol (herdenking en doorwerking), Lauren Lauret (slavernij in de negentiende eeuw) en Ulbe Bosma (illegale slavenhandel). De artikelen zijn vaak puntig, geschreven door auteurs die meestal (in het Engels) voor vakgenoten schrijven en dat nu doen voor een groter publiek. Zij eindigen hun artikel iedere keer met aanbevelingen voor verder onderzoek.
Tussen de vaak tien pagina's voor grotere stukken staan ook achttien thematische bijdragen, vaak over een onderzoeksmethode (bijvoorbeeld oral history, slavenregisters of archeologie). Het laatste artikel, 'De koloniale winsten van de prinsen van Oranje', is nieuw en baart het meeste opzien. De auteur, rechtshistoricus Raymund Schütz (gemeentearchief Den Haag), becijfert dat Willem III, IV en V gezamenlijk ruim drie miljoen gulden koloniaal profijt hebben getrokken, wat omgerekend naar de huidige waarde meer dan een miljard euro is. *Staat & slavernij* is als boek te koop, maar is ook te downloaden. Op de website van *Kleio* staat de weblink. ▸

Ger Jan Onrust is projectleider Alleenstaande Minderjarige Vluchtelingen aan het Jan van Brabant College in Helmond.

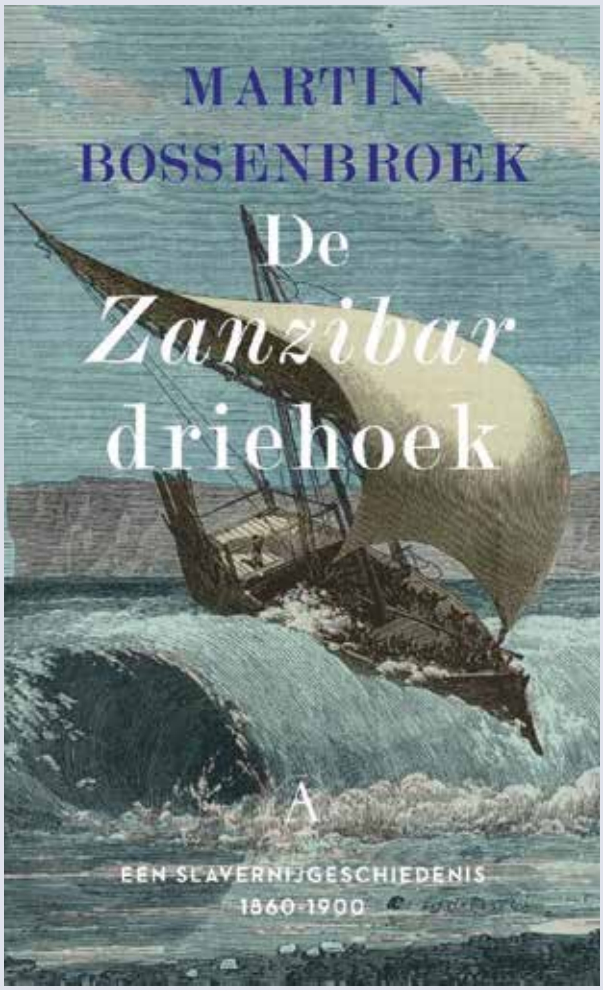

Zanzibar en New York

Lezen moet ook leuk zijn, er mag een plot in zitten en een beetje spannend is ook niet verkeerd. Voor dat soort boeken moet je bij Martin Bossenbroek zijn, die in *De Zanzibardriehoek* vooral de lotgevallen van diplomaat John Kirk beschrijft, die in 1873 Brits consul is in Zanzibar. Op de omslag staat 'een slavernijgeschiedenis', maar het is toch vooral een spannend verhaal, met Zanzibar (750.000 slaafgemaakten in de loop der tijd) als middelpunt. Er is daar op dat moment nog een slavenmarkt, waar de slavernij welig tiert. Zanzibar wordt een Brits protectoraat, waardoor de slavenhandel wordt afgeschaft en het Britse imperium wordt uitgebreid. Bossenbroek zegt het zo: 'Menslievendheid en beschavingsdrang vermengden zich met hebzucht en machtshonger tot een verraderlijke cocktail.' En zo is het.

Het zal niet zo bedoeld zijn, maar ook *New York in brand* van Jill Lepore (Harvard en *The New Yorker*) doet bij het lezen regelmatig verlangen naar 'hoe gaat dit verhaal verder.' De basis van dit boek is echter uitgebreid archiefonderzoek, verwerkt in ruim vijftig pagina's gegevens. In de winter van 1741 braken kort na elkaar tien verschillende branden in New York uit. *Who dunnit* is vervolgens de vraag, en al snel worden er daders aangewezen. Het waren een stel losgeslagen slaafgemaakten, die, wanneer onder druk gezet (lees: gemarteld), iedere keer weer nieuwe daders aanwijzen. Waarna ze veroordeeld, gedeporteerd, opgehangen en/of verbrand werden. Of... waren de daders misschien de katholieken, of wellicht de Spanjaarden, of was het toch een priestercomplot? Toen men ervan overtuigd was dat het het laatste was, waren er ondertussen wel dertig slaafgemaakten aan de galg of op de brandstapel terechtgekomen. De kans is aanwezig dat de lijken van deze personen teruggevonden zijn in wat nu de *African Burial Ground* (midden in New York) heet.
Slavernijopstanden: niets kon de eigenaren zo bevreesd maken als slaafgemaakten die en masse optrokken tegen de heersers om daar hun gerechtigde eisen op tafel te leggen. De eigenaren vonden dat zij niets anders konden dan het oproer spoedig en bloedig neerslaan. Zie Boni, Tula, Berbice 1763 en vele anderen. In augustus 1823 kwamen wellicht 15.000 slaafgemaakten in Demerara (nu Guyana; destijds Nederlands) in opstand. De gouverneur had bericht gekregen dat de behandeling van de slaafgemaakten verbeterd moest worden, maar had verzuimd dat bekend te maken. Dus trok de groep op naar Georgetown. Er volgde een *stand off* op de openbare weg. Er werd overlegd, maar tevergeefs. De militie trok op en opende het vuur. Het werd een bloedbad. Een voor een werden de plantages schoongeveegd. Dit alles wordt in *Witte schuld* verteld door journalist Thomas Harding, een nazaat van tabaksverkopers. Hij lardeert het verhaal van de opstand met hedendaagse overwegingen. Zijn familie heeft de promotie van een zwarte Caribische wetenschapper bekostigd.

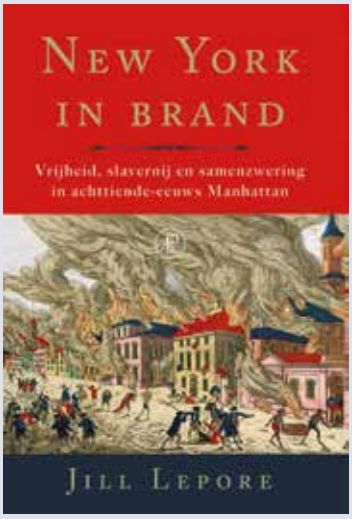

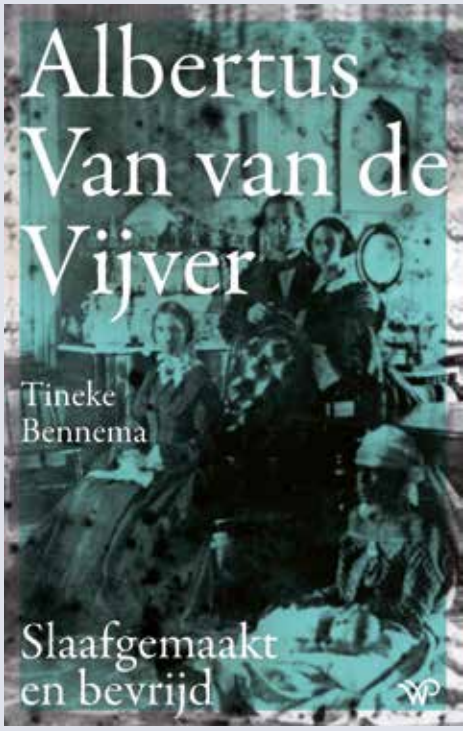

Individuele verhalen

Bijzondere individuele verhalen zijn te vinden in *Albertus Van van de Vijver* en *De 'grouwelyke misdaad' van een Surinaamse plantagehouder en zijn dochter*. Het eerste boek is van historicus

en journalist Tineke Bennema en het tweede van oud-gemeentearchivaris (van Helmond) Henk Roosenboom. Van van de Vijver werd rond 1800 als slaafgemaakte gekocht door de gekleurde slavenhoudster Petronella van Paccotton. Albertus was een timmerman die zijn diensten in Paramaribo aanbood. Dat deed hij zo goed dat hij zichzelf vrij kon kopen, waarop hij zijn wonderlijke achternaam kreeg. Albertus werd zelf slavenhouder, maar met een doel: andere mensen weer vrijkopen. En dat heeft nogal wat voeten in de aarde. Een intrigerend verhaal.
Het hoofdverhaal van *De 'grouwelyke misdaad'* is de incest die de vooraanstaande burger Johan Godard Biertempel vanaf de repatriëring naar de Nederlanden pleegt met zijn dochter Keesje. Daarvoor was Biertempel onder meer eigenaar van de plantage Jukemombo. Hij was anders dan de meeste eigenaren; Biertempel nam zelf de leiding over zijn bezit. Hij was een strenge planter, wat debet zal zijn geweest aan de opstand in 1765. Zijn (tweede) vrouw werd toen vermoord. Een jaar later – de plantage was vernield, de slaafgemaakten weggevlucht – vertrok hij naar Nederland. Onderweg ging het dus mis. Later in Helmond bleek zijn dochter zwanger en hoewel Biertempel van alles probeerde om dat te verbergen, werd hij opgepakt, veroordeeld en aan de wurgpaal gedood.

Plaatsen en instellingen

Het zal niemand ontgaan zijn dat, na de gemeenten Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag er vele plaatsen en instellingen zijn die historici de opdracht geven om het koloniale verleden en dan met name het slavernijverleden uit te pluizen. Wat is er ondertussen nog meer gepubliceerd? ABN Amro, de Nederlandsche Bank, de provincies Gelderland, Zuid-Holland (publiekssamenvatting), Overijssel, Haarlem,

Bilthoven, Deventer, de protestantse kerken en de bank Van Lanschot Kempen. De lijst van wat nog gaat komen is lang en waarschijnlijk niet volledig: de private bank InsingerGilissen; NN Group; het Koninklijk Huis; de provincie Utrecht; de gemeenten Alkmaar, Arnhem, Delft, Eindhoven, Gouda, Groningen, Haarlem, Tilburg, Vlissingen, Hoorn, Middelburg, Nijmegen, Zaanstad, Helmond, Dordrecht, Leiden en Zwolle; de universiteiten van Utrecht, Amsterdam en Wageningen.
Wat brengen al deze studies? Wat in ieder geval duidelijk is, is dat het onderzoek nog lang niet is afgerond en dat het ook gaat om de banden met de VOC en het gebied rond de Indische Oceaan en archipel. In alle publicaties gaat het om bewindhebbers die 'daar' hebben gewoond, om opvarenden, om gebouwen die met koloniaal geld zijn gebouwd (zoals de zomerverblijven in Bilthoven), om plaatselijke abolitionisten, om verwerkte en verhandelde koloniale producten, om te leveren handelsproducten, om ontvangers van emancipatiegelden, et cetera. En overal wordt geconstateerd dat er 'onverwacht veel' banden gevonden zijn.
Verschillen zijn er ook. *Overijssel & slavernij* is een prachtig uitgegeven boek met wat langere hoofdstukken. *Deventer & slavernij* heeft een vergelijkbare titel; Esther van Velden (Overijsselacademie) was redactielid bij beide studies. Het (downloadbare) rapport over Deventer heet echter niet voor niets 'vooronderzoek'. *Geketend voor Hollands Glorie* heet een 'publiekssamenvatting', omdat later dit jaar het volledige rapport nog volgt. Het is duidelijk dat het een wetenschappelijke basis heeft, daar staan Karwan Fatah-Black, Joris van den Tol en Lauren Lauret borg voor. Fatah-Black tekent samen met Gert Oostindie voor het *Onderzoek naar het slavernijverleden* van Van Lanschot Kempen. De huidige private bankier was in de achttiende- en negentiende eeuw een handelshuis (met indirecte banden met deels met slavenarbeid geproduceerde plantagegoederen).

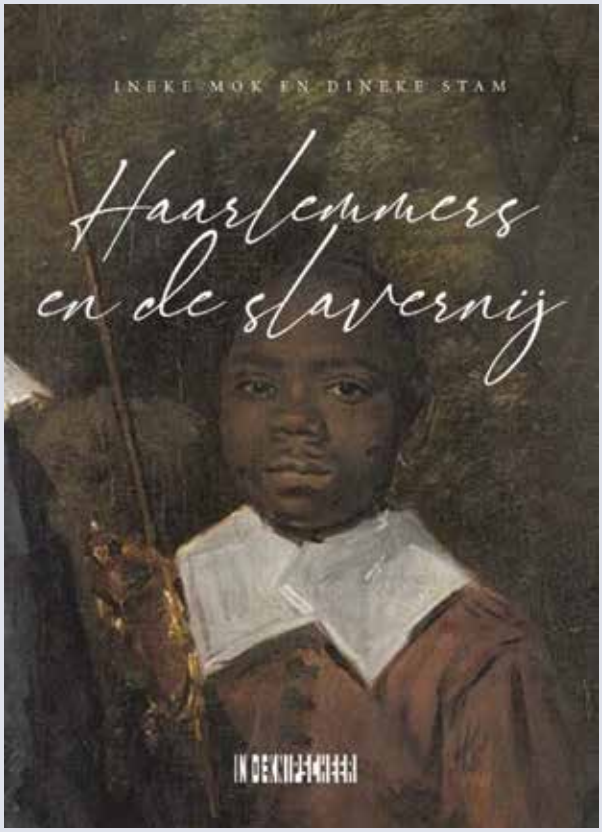

Fraai uitgegeven is *Haarlemmers en de slavernij*, van Ineke Mok (eerder onder meer scenarioschrijver van de strip *Quaco*) en Dineke Stam (onder meer van *Mapping Slavery*). Mok en Stam hadden hier meer ruimte dan in de *Mapping Slavery*-boekjes. Dat geldt ook voor de 'senior historici' Dick Berents en Anne Doedens, die in een paar maanden een puik boekje over de verbanden van hun woonplaats ▸

De Bilt met de slavernij hebben geschreven. Dit is ook de opzet van Erfgoed Gelderland geweest bij de te downloaden publicatie *Sporen van Slavernijverleden in Gelderland*.
Niet alleen gemeenten, provincies en bedrijven vragen zich af wat hun relatie met het slavernijverleden is. Dit geldt ook voor musea. Er waren exposities in onder meer het Rijksmuseum, Het Scheepvaartmuseum, Museum Van Loon, het Tropenmuseum, het Afrika Museum, Stedelijk Museum Alkmaar en het Haags Historisch Museum. In Alkmaar lag de focus op plantage Alkmaar (*Alkmaar in Suriname 1745-heden*), in Den Haag werd nadrukkelijk de band met de huidige bewoners van de hofstad gezocht.

De rol van de kerk

Er is een nieuw deeltje van *Mapping Slavery* uitgekomen met de titel *Gids Kerk & Slavernijverleden*, van Dienke Hondius en Niek Hemmen. Na een inleiding volgt een keur aan voornamelijk protestants erfgoed in Nederland en in het buitenland (ook met een band met de VOC). De belangrijkste (voorlopige) conclusie is dat de protestantse kerk lang een witte kerk was, een koloniale en superieure kerk. Dit wordt bevestigd in *Kerk, kolonialisme en slavernij*, een bundel met tien wetenschappelijke artikelen onder redactie van Bente de Leede en Martijn Stoutjesdijk. Ook hier wordt geconstateerd dat meer en ander onderzoek noodzakelijk is wil de rol van de (protestantse) kerk echt duidelijk worden. De rol van de Evangelische Broedergemeente in Suriname is omstreden; er zijn stemmen die zeggen dat hun werk de echte emancipatie van de (voormalige) slaafgemaakten heeft vertraagd. In een derde protestantse studie (waar blijven de publicaties die de katholieke rol belichten?) onderzoekt Ruud Lambour hoe doopsgezinden hebben bijgedragen aan de slavernij-economie. Hij publiceerde in *Doopsgezinde Bijdragen* (no. 48) een lijst met tientallen Amsterdamse doopsgezinden die profiteerden van slavenhandel en slavernij.

Digitalisering archieven

Dat Lambour zo'n lijst kan publiceren heeft te maken met de digitalisering van archieven. Op de Radboud Universiteit in Nijmegen is Coen van Galen de motor achter de digitalisering van de slavenregisters. De meeste publicaties hierover worden echter in het Engels geschreven. Promovendi Ramona Negrón (Leiden) en Jessica den Oudsten (Radboud) hebben dankbaar gebruikgemaakt van het toegankelijk gemaakte Amsterdamse Notariële Archieven. Zij schrijven over Jochem Matthijs en zijn zoon Coenraad Smitt, die verantwoordelijk zijn voor 42 slaventochten, met tussen de 11.000 en 13.000 slaafgemaakten. Daarmee zijn ze de grootste private hoofdstedelijke transporteurs. De akten die over Matthijs en Smitt zijn

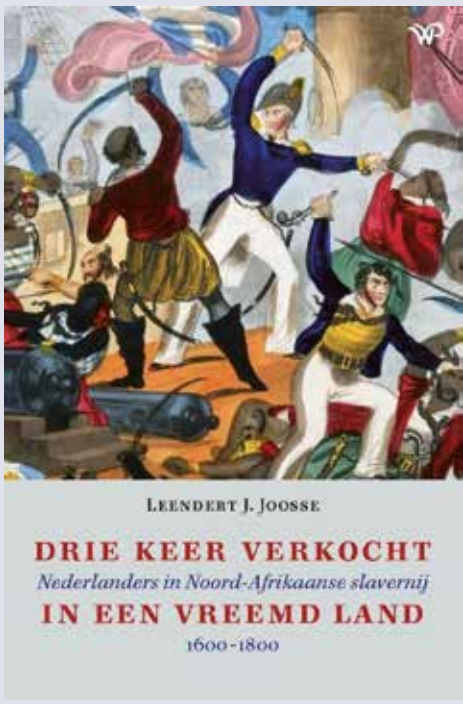

opgemaakt geven meestal de visie van de eigenaars weer, maar soms piept een gezichtspunt van de slaafgemaakten door. Zo weten we hoe bruut opperstuurman Van den Bergh van *'t Gezegende Suikerriet* is geweest.

'Slavernij heeft een veel diepere en pijnlijkere betekenis en gevoelswaarde dan witte Nederlanders zich kunnen voorstellen'

Wat *Drie keer verkocht in een vreemd land* met de publicaties van Negrón en Den Oudsten en De Leede en Stoutjesdijk gemeen heeft, is dat archiefwerk noodzakelijk was. Leendert J. Joosse schrijft over een onderwerp dat elders nergens aan bod komt: Nederlandse slaafgemaakten op de Barbarijse (Noord-Afrikaanse) kust. Het kapen – met kaperbrief – van Zeeuwse en Hollandse schepen was een legitieme economische activiteit. De opvarenden moesten, in afwachting van de betaling van losgeld, bijvoorbeeld

in de steenmijnen werken. De betaling kon regelmatig lang op zich laten wachten. Barbarijse staten ontwikkelden zelf geen koopvaardijvloot noch een wapenindustrie. Vakbekwame krachten liet men dan ook liever niet gaan. In totaal gaat het om zo'n 15.000 mensen, waarvan een derde na betaling terugkwam. Het waren vooral gewone Nederlanders die het losgeld (minimaal twee miljoen) betaalden. *Drie keer verkocht in een vreemd land* is een interessante, maar door de vele namen, wat taaie studie.

Persoonlijke visie

De (vele) publicaties van Gert Oostindie zijn allerminst taai. Dat geldt voor *Ongemak*, dat geldt zeker voor *Rekenschap*. *Ongemak* schreef Oostindie samen met Wouter Veenendaal. Het bestaat uit twee delen: een zeer degelijke en vlot leesbare geschiedenis van de Nederlandse Antillen tot 10 oktober 2010 en een beschrijving en analyse van de situatie sindsdien, mede op basis van twee enquêtes. Het woord wordt niet gebruikt, maar dit boek gaat over 'doorwerking'. Het gaat dus over Nederlanders die met alle goede bedoelingen op (lange) tenen gaan staan, de plank misslaan om daarna van 'kolonialisme' te worden beschuldigd. De onafhankelijkheid van de Nederlandse Antillen op 10-10-10 had meer autonomie moeten geven, maar het werd het tegendeel. Nederlandse politici (maar ook de eigen politici) worden niet vertrouwd en toch moet het beter. Het zou goed zijn wanneer Nederland wat aan de armoede en het milieu deed.

Rekenschap is het meest persoonlijke van alle boeken van Oostindie tot nu toe. Het is vooral gebaseerd op eigen publicaties en voor een groot publiek geschreven. Oostindie komt enkele keren terug op oude standpunten en benaderingswijzen en stelt dat hij het nu anders zou doen. Oostindie is ook uitgesproken. Slavernij en slavenhandel waren en zijn 'stuitend'. Nederland is geen 'voorbeeldige natie', ook al hebben wij lang gedacht dat we dat wel waren. En slavernij heeft een veel diepere en pijnlijkere betekenis en gevoelswaarde dan witte Nederlanders zich kunnen voorstellen.

Nog persoonlijker wordt het bij *Stil verleden* van Maria Karg. Sinds 2014 geeft Karg, via haar Stichting Stil Verleden, voorlichting over het Nederlandse slavernijverleden. Het is een ontdekkingsreis naar haar eigen verleden, met in haar familie slaafgemaakten en een overgrootvader die slaveneigenaar was. In de slavenregisters vindt zij de manumissie van haar grootvader Gottlieb en overgrootmoeder Jacoba. Maar zij vindt ook een aanwijzing voor de relatie tussen blankofficier (witte opzichter over plantageslaven) Johann Matthias Karg en slavin Louise van Karg ('van' duidt op bezit). Hoe confronterend is dat?

Doorwerking

Het woord 'doorwerking' is eerder gevallen. Ewoud Sanders schreef *Het N-woord*. Alex van Stipriaan over de hoedenvlechtcultuur op Curaçao. Lodewijk Dros publiceerde een boekje over het beeld van Tula dat nooit werd geplaatst. Elisabeth Koning en Wilfred Takken schreven met *Zwart op wit* een dikke studie over *blackface*-optredens in Nederland. Jaswina Elahi en Ruben Gowricharn willen dat wij meer te weten komen over hindostanen in de Nederlandse koloniale geschiedenis. En Janice Deul maakt duidelijk dat we op Keti Koti de slavernij moeten herinneren en de afschaffing hiervan moeten vieren. ▸

Over *Het N-woord* zegt *Kleio*-redacteur Lisa Oskamp het volgende: 'In een jeugdboek uit de negentiende eeuw worden "negers" neergezet als "valsch en wraakgierig". Dit toont de witte superioriteitswaan. [Taalhistoricus Ewoud] Sanders laat zien hoe taal, racisme en discriminatie met elkaar verbonden zijn. Aan de hand van woordenboeken, naslagwerken en kranten vanaf de zeventiende eeuw tot nu wordt getoond hoe n-woorden in de praktijk werden gebruikt. Je wordt er af en toe stil van.'

Alex van Stipriaan stelt in *Van de hoed en de rand* vast dat de strohoed tegenwoordig – het liefst met onafgewerkte rand – een symbool van mannelijkheid en masculiene cultuur is, maar dat deze wortelt in de cultuurgeschiedenis en identiteit van de Curaçaose vrouw. Hoedenvlechten werd ingezet tegen de armoede. Er waren vlechtscholen en de Curaçaose Shon Beca Cohen Henriquez was de grote stimulator. Tegenwoordig worden de hoeden uit Haïti gehaald, wat de gelijkenis met het arme Curaçao van ruim een eeuw geleden invoelbaar maakt.

Uit *Tula. Een beeld van de slavernij* blijkt hoe goede bedoelingen, maar te weinig connectie met de cultuur tot onherstelbare misverstanden kunnen leiden. Kunstenaar Toos van Mierlo-Hagenaars besluit een beeld van opstandelingenleider Tula te maken. Een manshoog, trots beeld, maar wel een beeld van een naakte man. Aanvankelijk zijn de eerste kritieken lovend, maar 'waarom is deze zwarte man naakt?' Men komt er niet uit. Het beeld staat tegenwoordig in een opslagloods in Winschoten. Tula en de opstand worden sinds 1998 herinnerd bij de beeldengroep *Desenkadena* in Willemstad. In 2023 is er echter weer sprake van mogelijke plaatsing van 'de Tula van Toos' op Curaçao.

Zwarte typetjes

Vanaf de negentiende eeuw hebben honderden zwart geschminkte witte artiesten in Nederland opgetreden. Hiermee werden 'zwarte typetjes' neergezet, wat heeft bijgedragen aan racisme. Historica Koning en journalist Takken hebben maar liefst 4.000 optredens teruggevonden. Steeds worden dezelfde karikaturen neergezet. Zwarte Piet is natuurlijk de bekendste, maar ook de *black minstrel*-groepen en *Dushi* van Wendy van Dijk geven een stereotiep (negatief) beeld. Koning en Takken verbinden de naïviteit waarmee de zwart geschminkte figuur wordt gepresenteerd met 'witte onschuld'. En wat voor kleur had Othello? Vaak toch weer een zwart geschminkte witte acteur.
Het is terecht dat Jaswina Elahi en Ruben Gowricharn in *Ongezien, ongehoord* bijna schreeuwen om meer aandacht voor hindostanen in de Nederlandse koloniale geschiedenis. Tot op heden zijn vooral de creolen onderzocht. De (afstammelingen van) de marrons mogen zich de laatste jaren verheugen op meer aandacht. Javanen en Chinezen zijn in de Surinaamse geschiedenis de minstbedeelden. Direct na de afschaffing van de slavernij en het einde van de periode van het staatstoezicht (1873) kwamen de eerste 410 Brits-Indiërs met het schip de *Lalla Rookh* aan in

'Honderden zwart geschminkte witte artiesten hebben "zwarte typetjes" neergezet, wat heeft bijgedragen aan racisme'

Paramaribo. Zij waren contractarbeiders; na het uitdienen van hun contract (meestal na vijf tot tien jaar) mocht men terug, wat een deel heeft gedaan. De hindostanen vormen nu de grootste etnische groep in Suriname. Volgens de auteurs zijn hindostanen in Nederland hun voorouders dankbaar; dankzij hun durf en ondernemingslust zijn zij welvarend.
Keti Koti als inclusieve, nationale aangelegenheid, waarbij iedere Nederlander zich verbonden voelt, dat is wat

Janice Deul voorstaat. Om dat te bereiken 'moeten wij onszelf *educaten,*' schrijft Deul. 'Dit land is van ons allemaal. We hebben een gezamenlijk verleden en ook de toekomst behoort ons allen toe. Dus ga naar de 1 juli-herdenking. Bezoek dat festival. Geniet van Surinaamse heerlijkheden en drink daar vooral een gemberbier bij! Vertel die *kotomisi* (vrouw in traditionele kleding, red.) hoe mooi die *angisa* (hoofddoek, red.) haar staat. Kijk, reflecteer, connect en bewonder. Kom erbij. Graag zelfs.' En lees een boekje als *Keti Koti. Waarom we de afschaffing van de slavernij moeten herdenken en vieren.*

Onderwijs

En dan het onderwijs. Hoe doen wij het in het voortgezet onderwijs? Niet best, zo valt te lezen in 'Een kritische blik op slavernijonderwijs' in *Justitiële verkenningen* 2/23. Joandi Hartendorp sprak tussen 2016 en 2021 35 geschiedenisdocenten voor haar promotieonderzoek. Zij stelt ten eerste vast dat er geen plaats is voor slavenhandel en slavernij in de Oost bij de gesprekspartners. Wat de West betreft gaat het voornamelijk om de handel en wanneer het om slavernij gaat om een onbewuste keuze voor slavernij in de Verenigde Staten, waarmee van het onderwerp impliciet iets van het buitenland wordt gemaakt. Hartendorp: 'Het handels- en superioriteitsjargon uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw werken door in hedendaagse onderwijspraktijken.' Opvallend is het dat noch Hartendorp, noch Tom van der Geugten (in *Staat & slavernij* schreef hij 'Het slavernijverleden in het Nederlandse onderwijs') de VGN of *Kleio* noemen. Net of slavenhandel en slavernij niet een van de meest besproken onderwerpen is in dit blad de afgelopen tien jaar.
Wat valt op bij al deze publicaties? Dat het niet alleen de bekende namen als Van Stipriaan, Oostindie en Fatah-Black zijn die over slavernij kunnen publiceren. Er is een keur van onderzoekers die niet langer alleen voor de wetenschap schrijven, maar ook de rol van bepaalde instellingen kunnen duiden. Ook opvallend is dat Pieter Emmer en Henk den Heijer nergens te vinden zijn. Het is overigens wel jammer dat we nooit meer iets horen van Gloria Wekker. Ik ben benieuwd naar haar reactie op het huidige discours. Haar *Witte onschuld*, met termen als 'het Nederlandse culturele archief' en de dominante Nederlandse zelf-representatie, dus de *witte onschuld*, wordt nu – vaak impliciet – aangehangen.

'Tegen de tijd dat we zo'n vijftig lokale publicaties hebben, moeten veel scholen een plaatselijke wandeling kunnen organiseren'

Wat worden we hier wijzer van en wat hebben wij hier in het onderwijs aan? Om met het laatste te beginnen: tegen de tijd dat we zo'n vijftig lokale publicaties hebben, moeten veel scholen een plaatselijke wandeling kunnen organiseren. Of, als die er in de eigen plaats (nog) niet is, die zelf (door leerlingen laten) maken. Er zijn nu voldoende voorbeelden van hoe men naar gebouwen kan kijken en (digitale) datasets om een begin mee te maken. Een mooie profielwerkstukopdracht?

Dikke komma

Voor wie de stand van de huidige wetenschap wil weten, lees *Staat & slavernij*. Wie wil nadenken over de eigen positie, haal inspiratie bij Gert Oostindie's *Rekenschap*. Spannende historische verhalen vind je bij Bossenbroek en Lepore. Nieuwe

studies bij (onder meer) Negrón en Den Oudsten en Joosse.
Wat mogen we nog verwachten? Tientallen lokale en regionale publicaties liggen in het verschiet. En hopelijk ook op slavernij en kolonialisme toegespitste bedrijfsgeschiedenissen. Er zullen meer datasets beschikbaar komen, klaar voor bewerking. Onderzoekers zullen blijven zoeken naar de 'heilige graal': de mens achter de slaafgemaakte. De focus zal meer op slavernij in de Oost komen te liggen, met als hoogtepunt een dataset met aantallen verscheepte slaafgemaakten tussen de Kaapkolonie en Indonesië. Musea zijn nu al druk bezig om hun eigen collectie 'met nieuwe ogen' te bezien. Onderschriften zullen worden aangepast aan de adviezen van *Words Matter*.[1] Er valt nog veel te onderzoeken en publiceren. Wat er ook gebeurt, het is geen punt, maar een hele dikke komma. ●

1 Onderzoekspublicatie over mogelijk gevoelige woorden in de museale sector. Samengesteld door het Nationaal Museum van Wereldculturen. Zie tinyurl.com/words-matter-gids.

Op **vgnkleio.nl** staat de volledige lijst van boeken die in dit artikel besproken zijn.

China na de dood van de Grote Roerganger

Frank Dikötter is docent Humanistiek aan de Universiteit van Hongkong. Tussen 2010 en 2016 publiceerde hij een imposante trilogie over China onder Mao: *De tragiek van de bevrijding, Mao's massamoord* en *De Culturele Revolutie*. Nu is er een weer even volumineus vierde deel over China na de dood van de Grote Roerganger (in 1976). Als sinoloog kreeg Dikötter toegang tot honderden documenten uit gemeentelijke en regionale archieven, naast krantenberichten en ongepubliceerde memoires, zoals die van een voormalige secretaris van Mao Zedong. Aan de hand daarvan toetst hij gangbare aannames over het tijdperk van hervormingen, zoals de opendeurpolitiek onder Deng Xiaoping, twee decennia lang China's sterke man, en diens opvolgers. In hoeverre houden die hervormingen stand?

Vanaf de eerste bladzijdes maakt Dikötter de lezer duidelijk hoe illusoir de verwachtingen waren dat economische hervormingen zouden worden gevolgd door politieke liberalisatie. We kennen Dengs hervormingen (in landbouw, industrie, wetenschap en leger): de ontmanteling van de volkscommunes, het aantrekken van buitenlands kapitaal en expertise en het aanknopen van handelsbetrekkingen. Maar toen de dissident Wei Jingsheng pleitte voor een extra hervorming – van vrije meningsuiting – kreeg hij vijftien jaar gevangenisstraf. Herhaaldelijk klonk vanuit het regeringscentrum de mantra van de 'Vier Kernprincipes': houd vast aan de socialistische weg, de dictatuur van het proletariaat, de leidinggevende rol van de Communistische Partij en tot slot het marxisme-leninisme en het denken van Mao Zedong. De ruimte voor particuliere bedrijven bleef beperkt. Zeker toen er na een fusiegolf rond 2000 vijfhonderd staatsbedrijven overbleven die concurrentie vrijwel uitschakelden.

In het boek staan tal van voorbeelden hoe betogingen en uitingen van sociale onvrede werden neergeslagen en hoe de propagandamachines de geest van Mao-held Lei Feng (een soldaat van het Volksbevrijdingsleger die door de Communistische Partij tot voorbeeld van het volk werd gemaakt) steeds nieuw leven inbliezen. Deng in 1985: 'Sla-hard-toe. Dood er een paar, veroorzaak een schok […] Wees twee jaar lang meedogenloos.' Weldra barstten de detentiecentra uit hun voegen. Studenten bleven echter moedig protesteren en arbeiders bleven petities indienen tegen corruptie en wantoestanden. Culminatie was de opstand van 1989, toen op een gegeven moment een miljoen mensen in Peking het vertrek eisten van de leiders. De partij zette het leger in. Met tanks en AK-47's op het Tiananmenplein werd de opstand in bloed gesmoord. Er vielen 2.700 tot 3.400 doden.

Westerse politici en industriëlen bleven komen, zeker na het toetreden van China tot de Wereldhandelsorganisatie in 2001. Vanaf de jaren negentig ondergingen honderden steden een ware metamorfose, naar het model van Shanghai, waar de industriewijk Pudong als showcase en magneet voor buitenlandse investeerders fungeerde. China leek één grote bouwput. Het platteland bleef evenwel in armoe gedompeld. Elke ambitieuze Chinees sloot zich aan bij de enorme migratiestroom richting de kuststeden of de binnenlandse *boomtown* Chongqing.

Dikötter heeft een prestatie van formaat geleverd door zeer nauwgezet veertig jaar ontwikkeling van China te registreren, inclusief periodes van terugval, de woeker van corruptie en nepotisme, de eenkindpolitiek, de rampzalige milieuvervuiling en de beangstigende pretenties van China's buitenlandse beleid. Het boek stelt wel hoge eisen aan de lezer. Dikötter is vooral geïnteresseerd in de economische en financiële aspecten van het beleid.

Helaas breekt het betoog af in 2012 en wordt het eerste decennium onder Xi Jinping afgeraffeld in een epiloog. De Nieuwe Zijdeweg, de relatie met de Verenigde Staten en met Rusland, de covid-ramp, de dreigementen tegen Taiwan, de inkapseling van Hongkong en het opdringen in de Zuid-Chinese Zee blijven vrijwel buiten beschouwing. Maar wie weet zit de auteur inmiddels al te broeden op een vijfde deel in zijn reeks.

Jan van Oudheusden

China na Mao. De opkomst van een supermacht. *Frank Dikötter* (Spectrum, Amsterdam 2022), 464 blz., € 39,99

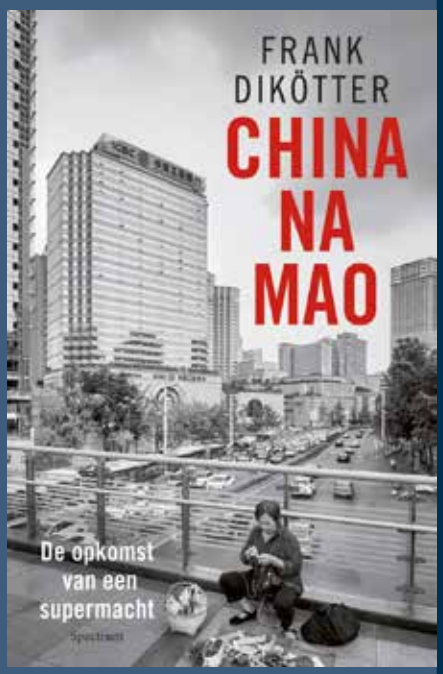

Het beklemmende leven in het Derde Rijk

Oorlogsdagboeken zijn waardevolle documenten van ooggetuigen. De Duitse schrijfster en journaliste Anna Haag (1888-1982) hield tijdens de Tweede Wereldoorlog een geheim dagboek bij waarin ze verslag deed van het dagelijks leven in het Derde Rijk. Haag heeft zich duidelijk en consequent uitgesproken tegen de 'rampzalige oorlog' waar de 'charlatan Hitler' op aanstuurde. Adolf Hitler bekende in *Mijn strijd* openlijk dat hij geen democraat en pacifist was, maar een fanatieke antisemiet. Hij had radicale politieke opvattingen over de toekomst van Duitsland. De Duitse bevolking was dus gewaarschuwd voor militair geweld en de verwerpelijke

Vreemdeling in eigen land. Het oorlogsdagboek van Anna Haag. *Anna Haag, bezorgd door Jennifer Holleis* (Alfabet, Amsterdam 2023), 512 blz., € 29,99

denkbeelden van deze meedogenloze machtspoliticus.
Haag vervloekte het 'schandalige mensenwerk dat oorlog heet' en beklaagde zich over haar 'domme landgenoten' en de 'misdadige nazileiding' die de Duitse bevolking misleidde. In januari 1941 werd ze geconfronteerd met een optimistische stemming in haar land: 'De meeste Duitsers zijn van mening dat we de oorlog al lang zo goed als gewonnen hebben.' Deze Duitse hoogmoed stond in schril contrast met de gemoedstoestand van de dagboekschrijfster, die niets moest hebben van het militarisme en zich grote zorgen maakte over haar kinderen, onder wie haar dochter en kleindochter die op dat moment in Birmingham woonden. Deze stad, evenals andere Britse steden, werd destijds geplaagd door Duitse bombardementen.
In het dagboek staan kritische passages over de 'massale waanzin' die het Duitse volk in zijn greep had en over de huiveringwekkende misdaden die door Duitsland werden begaan in de bezette landen en tegenover de Joden in het bijzonder. Haag vernam van verlofgangers dat Joden op grote schaal werden geëxecuteerd. In het laatste oorlogsjaar bekritiseerde ze ook geallieerde vliegtuigen die onschuldige passanten en kleine voertuigen op de weg beschoten. In het dagboek worden ook zaken vermeld die door de Duitse propaganda werden verzwegen, zoals de schaarste van levensmiddelen en goederen en de mensonterende behandeling van dwangarbeiders in Duitsland.
Haag was cynisch over de vermeende geheime wapens en de 'zegeningen' van Hitlers Nieuwe Orde en hoopte vurig dat Duitsland de oorlog zou verliezen. Regelmatig wees ze op de noodzaak van het 'ontwaken' van haar landgenoten en het bouwen van een betere wereld na de Duitse nederlaag. Na de oorlog heeft ze als politica haar steentje bijgedragen aan het democratiseringsproces in Duitsland.
Het oorlogsdagboek biedt relevante inzichten in het beklemmende leven in het Duitse Derde Rijk. Burgers wantrouwden elkaar, want iedere verkeerde opmerking kon worden verklikt aan de Gestapo en ingrijpende gevolgen hebben. Kritiekpunten zijn er ook. Het notenapparaat is niet genummerd en dat bevordert de vindbaarheid van de toelichtingen achter in het boek niet. Een boek van deze omvang verdient ook een steviger kaft, meer afbeeldingen en uitgebreidere biografische gegevens. In het dagboek staan voornamelijk maatschappelijke en politieke observaties, maar de zielenroerselen van de schrijfster worden in geringe mate blootgelegd. Dit roept de vraag op welke intenties aan het dagboek ten grondslag lagen. Van een (verbale) verzetsdaad was geen sprake, want een selectie van vijfhonderd bladzijden werd pas na afloop van de oorlog aan uitgevers aangeboden. Had de schrijfster, die zich kritisch uitliet over de misleiding door de Duitse pers, haar tegengeluid niet tijdens de oorlog moeten laten horen en haar pen als wapen moeten inzetten tegen het misdadige regime? Een moreel en principieel bezwaar is dat ze haar 'verblinde landgenoten' niet tijdens de oorlog heeft geïnformeerd, ook al was dat een levensgevaarlijke opgave in een genadeloze dictatuur.

Dennis de Kool

Wondere wereld

'De wonderen zijn de wereld nog niet uit.' Zo luidt de laatste zin van dit boek. Maar hoe en waarom zijn die wonderen dan de wereld ingekomen? Dat is de vraag die Ludo Jongen losjes bespreekt in dit boek. Uit de titel blijkt al dat het niet om wonderen in het algemeen gaat, maar om de wonderen (*miracula*) die door heiligen zijn verricht. De inhoud van het boek laat zien dat het voornamelijk om christelijke middeleeuwse heiligen gaat, specifiek om degenen die in de middeleeuwse literatuur van de Lage Landen voorkwamen. Dat is precies het vakgebied waarin de auteur furore heeft gemaakt. Jongen was 37 jaar lang docent middeleeuwse letterkunde aan de Universiteit Leiden en vijf jaar hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Johannes Paulus II in Lublin, Polen. Ik heb de indruk dat Jongen de balans heeft willen opmaken van een levenslange omgang met de levens van heiligen, want de literatuurlijst telt maar liefst 32 titels van eigen werk.
De verering van heiligen begint met de opkomst van het christendom in de eerste eeuwen van het Romeinse Rijk. Na de hemelvaart van Jezus, die zelf veel wonderen had verricht, hadden zijn volgelingen de behoefte om de herinnering aan zijn optreden levend te houden. Zij wilden aantonen dat er ook na hem heilige mensen hadden geleefd in wie 'zichtbaar, tastbaar en hoorbaar' was wie God werkelijk was. In de eerste plaats kwamen de Bijbelse heiligen, zoals Petrus, Stefanus en Maria Magdalena, de vrouw die aan de vooravond van Jezus' kruisiging 'de voeten van Jezus zalfde en met haar haren afdroogde' (Johannes 12:3). Jongen schrijft per ongeluk dat zij dit deed 'met haar tranen', maar dat is hem vergeven. Vervolgens komen de martelaren, belijders en voorbeeldige leken, zoals keizer Karel de Grote.
De verhalen over al deze heiligen werden schriftelijk vastgelegd in een heiligenleven (*vita*), wat overigens een voorwaarde was om door de kerkelijke autoriteiten officieel heilig verklaard te worden. Een door getuigen vastgelegd wonder (*miraculum*) vormde het sluitstuk van het proces. Met veel inleving citeert Jongen uit deze heiligenlevens, vanuit de standplaats ▸

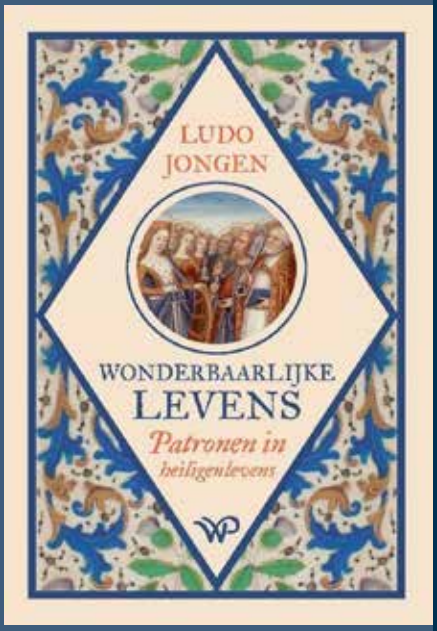

Wonderbaarlijke levens. Patronen in heiligenlevens. *Ludo Jongen* (Walburg Pers, Zutphen 2023), 248 blz., € 29,99

van de middeleeuwse gelovige. Maar tegelijkertijd zet hij als eigentijdse wetenschapper de nodige vraagtekens bij hun geloofwaardigheid. Van de vele vroegchristelijke martelaren kunnen er volgens hem 'slechts een stuk of zes de toets der historische kritiek min of meer doorstaan'. Bij Petrus is het de vraag of hij überhaupt wel in Rome is geweest, aldus Jongen. Zo zijn er meer verhalen in dit boek waarbij de vraag 'Waar of niet waar?' zich opdringt. Veel heiligenlevens zijn vrome fictie. Helaas – voor de inwoners van Maastricht – geldt dit ook voor het leven van Sint-Servaas, aan wie een apart hoofdstuk is gewijd. Het is de verdienste van de auteur dat hij enige lijnen en patronen aanbrengt in de uiteenlopende soorten heiligen, hun wonderen, hun functie en hun cultus. Bij nadere beschouwing blijken er veel overeenkomsten in hun levens en in de wonderen die zij verricht hebben. Afhankelijk van de lokaliteit en de doelgroep werden de verhalen een beetje aangepast.
Het boek is lichtvoetig geschreven en rijk geïllustreerd. In het onderwijs kan het dienen voor het vertellen van spannende verhalen. Ook is het boek een geschikte bron bij het zoeken naar materiaal voor een presentatie. Als leerlingen daarbij net zoveel plezier beleven als Jongen zelf, mag hij tevreden terugblikken op zijn levenswerk.

Nico Lettinck

Change the date: vmbo-conferentie

De vmbo-conferentie wordt verplaatst van 10 november 2023 naar woensdag 10 april 2024. Het thema *Democratie in de jaren 1920. Jong, wankel en actueel* wordt meegenomen naar deze nieuwe datum. De locatie (Amsterdam) en de opzet van de dag blijven ongewijzigd. Op **vgnkleio.nl** volgt meer informatie.

Spotprent door Leendert Jordaan uit 1929. Collectie: Atlas van Stolk.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische gebeurtenis zoeken we? Stuur het antwoord voor 29 november naar **redactie@vgnkleio.nl** en maak kans op een boekenbon ter waarde van 20 euro. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden!

Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio* 5 was: Otto von Bismarck. De winnaar is Robin Lefeu uit Breda. Gefeliciteerd!